

Gamla Uppsala by

– *bondbyn i skuggan av högarna*

MARJA ERIKSON OCH PER LUNDGREN

Inledning

Gamla Uppsala tillhör en av Sveriges mest berömda historiska platser. Men den rika historien är inte bara kopplad till den uppburna miljön vid högarna och kyrkan, med alla sina legender och sitt starka symbolvärde. Bondbyn Gamla Uppsala har en historia som följer den gamla Kungsgården tillbaka in i förhistorisk tid. Här har generation efter generation av kvinnor, män och barn levt sina liv. De har brukat markerna, uppfört gårdar och skapat landskap. De är också Gamla Uppsala. Vi vill öka kunskaperna om denna plats – en gång en av Upplands största byar – i ett så centralt läge, men nu nästan bortglömd och med förhållandevis få bevarade spår.

Vår målsättning har varit att koppla ihop de människor och gårdar som nämns i källorna med faktiska geogra-

fiska platser. Genom att kombinera ett antal historiska kartor med andra källor får vi värdefulla ögonblicksbilder av hur byggnaderna, gårdarna, byn och dess marker såg ut, men också hur livet levdes i byn och hur man hade det ställt på de olika gårdarna. Åkrar, ängar, hägnader och vägar kan kopplas till människorna som levde och verkade i byn. Om människor kan kopplas till de olika gårdarna förbättras möjligheterna att tolka den information som ännu idag finns gömd i den fysiska miljön, ovan och under jord. Kopplingen förutsätter dels att det finns skriftliga källor med information om de som bodde i bondbyn, dels att det finns kartor som visar var gårdarna låg. Det första titthålet in i byns historia kan vi därför göra med hjälp av den geometriska jordeboken över Gamla Uppsala by från 1640. Nästa användbara verk är inte en karta i egentlig mening utan en nog-

På detta foto från ca 1870 kan man se hur högarna fortfarande var en del av byns betesmark. På Kloockar-gårdens åker innanför gårdesgården är det skördedags. Foto Henri Osti

grant utförd fågelvy över byn, kyrkan och högarna som publicerades 1710. Denna bild ger noggrann geografisk information om den kombineras med en tomtkarta utförd några år tidigare. Under senare delen av 1700-talet blir källäget bättre men det finns inga kartor med enskilda byggnader förrän vid laga skifte 1856, som blir det tredje och sista titthålet.

1640 – kristider i bondbyn

Vårt första titthål i byns historia blir utifrån den kända och magnifika jordebokskartan från 1640, ett praktfullt exempel på dåtidens lantmäterikonst. Lantmätaren Mårten Christiernsson och hans medhjälpare måste ha ägnat åtskilliga dagar åt att kartera bebyggelse, åker och äng,

Utsnitt av geometrisk jordebok över Gamla Uppsala by. Renovation av Mårten Christiernsson 1640.

liksom hägnader, diken och vägar på den stora byns omfattande ägor. Dåtidens lantmätare ritade bondgårdarna som hussymboler, men de tycks i allmänhet ha varit noga med att placera ut symbolerna på sina rätta ställen, där gårdarna faktiskt låg. Bebyggelsen var vid denna tid uppdelad i två delar. I öster nedanför kyrkkullen fanns de 12 kronohemman som gick under beteckningen Gamla Uppsala by eller Storbyn. I väster uppe på höjden låg Prästgården, Backegården, Klockargården och två bondgårdar kallade Kungsgårdarna. Så sent som 1622 hade det funnits fyra bondgårdar under namnet Kungsgårdarna¹. Till byn hörde även Lötgården, som låg norrut för sig själv intill Fyrisån. Uppdelningen av bebyggelsen i dessa två grupper har en spännande förklaring som går långt tillbaka i tiden. Den gängse uppfattningen är att den kungliga egendomen i Gamla Uppsala dels har bestått av en kungsgård, som sannolikt legat någonstans på höjden intill kyrkan, dels en by med underlydande gårdar. De historiska bondgårdarna som låg väster om kyrkan har haft sitt ursprung i själva kungsgården. Namnet Kungsgården finns faktiskt kvar där på en fastighet än idag.²

Genom 1600-talets s.k. boskapslängder får vi reda på mer om dem som bodde i byn. Enligt 1622 års längd var bondgårdarna som kallades Kungsgårdarna, ännu fyra stycken och här bodde Hans, Mårten, Karin och Lasse med sina respek-

tive familjer. Hushållen på Kungsgårdarna hade det nog svårt ekonomiskt, eftersom de sådde hälften så mycket säd som många av sina grannar i Storbyn. De hade dessutom bara en eller ett par kor, ett enstaka får och ett svin. Två av gårdarna måste ha lagts ned och familjerna flyttat nästan direkt efter 1622, medan de övriga två familjerna avhystes 1627³. Någon förklaring till avhysningen har inte gått att finna, men kanske var det helt enkelt för att gårdarna inte kunde bära sig ekonomiskt, och Kronan såg en annan lösning för att få in sitt arrende och skattekrönor.

Utifrån lantmätarens anteckningar på 1640 års konceptkarta⁴ får vi ytterligare uppgifter. Kungsgårdarna anges båda som öde, och att de varit så i tio års tid. Hussymbolerna på kartan betecknar således hemmanen, men inte nödvändigtvis att gårdarna var bebodda och i bruk. 1640 års konceptkarta ger oss vidare de mycket ovanliga uppgifterna om vilka hus som fanns på de öde gårdarna; på den norra fanns en parloge, ett stall, ett fåhus, en bod och ett bostadshus. Ingen av husen hade tak och bostadshuset går till och med under benämningen "elakt". Det måste ha varit förfallna 1500-talsbyggnader som omtalas i kartmaterialet! På den södra Kungsgården var en enkelloge det enda som fanns kvar av bebyggelsen. Man kan utifrån den beskrivningen av bebyggelsen förstå att ingen kunde bo på de äldsta gårdarna. I de tidigaste man-

Dagens landskap under kartan från 1640, ett s.k. historiskt kartöverlägg.

talslängderna, vilka på denna tid förtecknade alla vuxna skattskyldiga personer, saknas som väntat dessa gårdar. Även om bebyggelsen var helt förfallen så var den åker och äng som hörde till hemmanen alltför värdefull för att ligga för fädot. Vi vet inte vem som brukade marken, men lantmätare har antecknat att säden och höet "foras av hemmanet".⁵

På 1640 års kartbild illustreras Storbyn

med 12 hussymboler, men kartans text berättar att tre av gårdarna var *öde*. Var det samma förhållanden här som på Kungsgårdarna? Fanns det byggnader på gårdarna, var de förfallna, bodde någon i dem? I mantalslängden från år 1642 redovisas mycket riktigt endast nio gårdar med skattskyldiga i Storbyn. Två stycken redovisas under rubriken *ödehemman*, men här bodde det faktiskt folk! På en

gård bodde hustrun Anna med dräng och piga, och på den andra Jon Persson med en piga. I Storbyn fanns också utfattiga hustru Marie med dotter. Hon finns upptagen under folk som sitta i sina små hus och äga varken åker eller äng, personer ofta kallade huskvinnor och husmän.

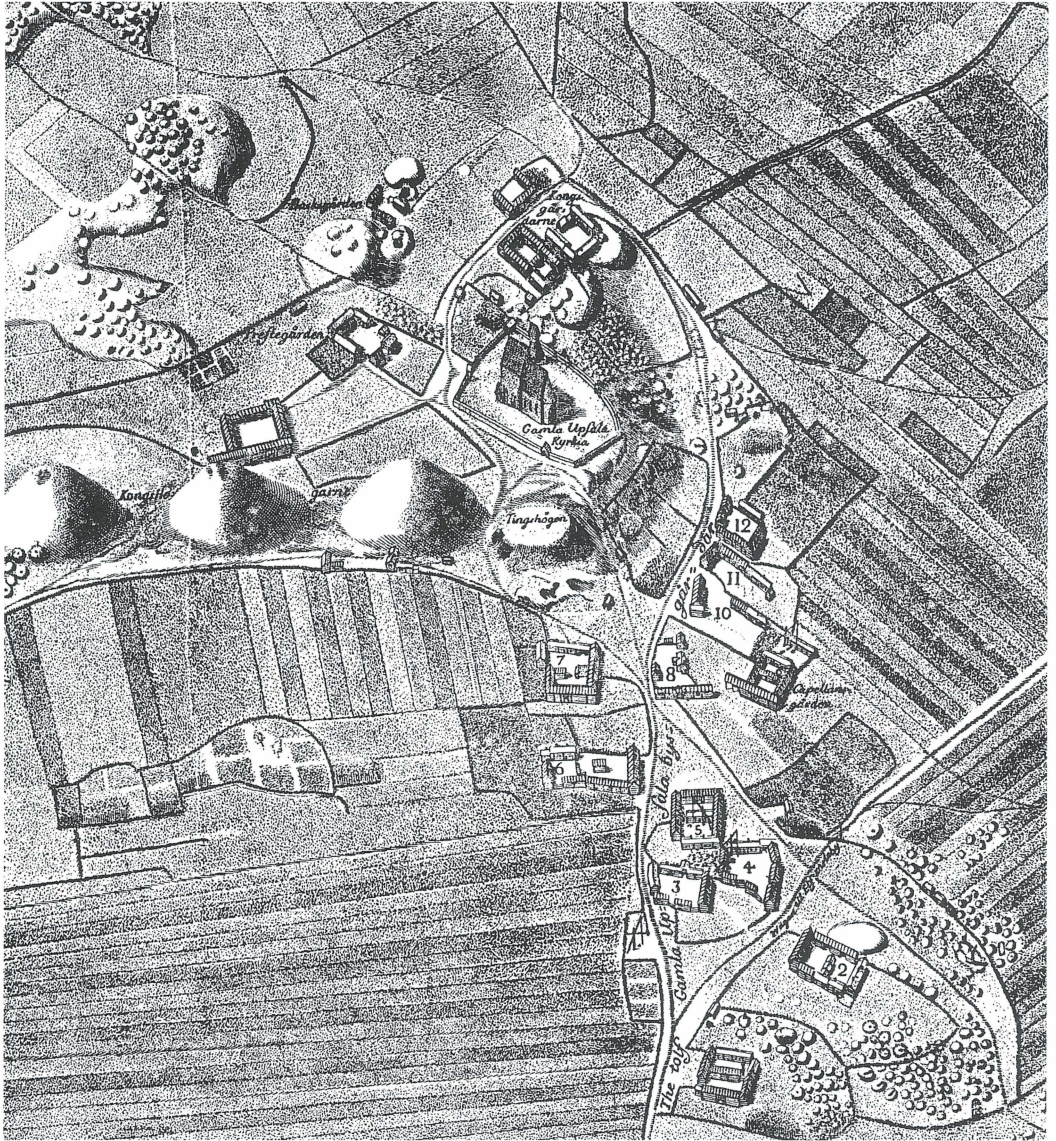
Flera gårdar i Gamla Uppsala by drabbades således av ödeläggelse under 1600-talet. Sannolikt hade det olika orsaker. Det var inte ovanligt med ödegårdar i byarna i socknen vid denna tid. Under 1620- och 30-talen inträffade flera år med missväxt samtidigt som utskrivningen av män till krig var omfattande. Detta bör ha påverkat hemmanens bärkraft. Från Hemringe får vi t.ex. uppgiften om att ett hemman blivit öde på grund av att bonden blivit utskriven till knekt.⁶ År 1643 anges två ödeshemman i Storbyn vara "upptagne på frihet", vilket innebar att brukaren lovade, mot ett antal skattefria år, att upparbeta hemmanet i skattedugligt skick. Kanske kan vi tolka det som att de värsta oåren var över.

Bortsett från de tre ödegårdarna verkar bondgårdarna i Storbyn ha kunnat stå emot kristiderna ganska väl. Antalet djur varierade på gårdarna, men alla hade hästar, kor, får och svin. Det fanns anmärkningsvärt många hästar. Flera gårdar hade 6 hästar och man kan anta att de användes både som dragare och till foror. De flesta gårdar hade omkring 10 nötkreatur, men en av hushållen hade hela 9 kor, 2 stutar, 4 kvigor och 6 kalvar. Får-

skötseln var också viktig. Tre av gårdarna hade så många som 30 får, med lammen inräknade. En hel del svin hade byborna också, drygt 10 stycken per gård. Byns ägor sträckte sig vida omkring. Fyra åkergården bredde ut sig runt byn, där gårdarnas olika tegar låg utspridda. På åkrarna odlade man i första hand råg och korn, och något lite vete och havre. Hälften av åkermarken låg i träda varje år och trädessäden kunde byborna använda till eftertraktat sommarbete. På ängarna slogs hö till vinterfoder åt kreaturen. Byängen, på de sankna markerna i öster kring ån Samnan, gav så mycket som 146 lass hö årligen. Byborna slog också ängar på Faxan norr om Fyrisån i Bälunge härad, dels på Wallsängen, som sträckte sig efter Fyrisåns norra strand väster om Bärby.

1709 – stora gårdar och bättre tider

Den fågelvy som publicerades i riksantikvariens Johan Peringskjölds Monumenta Upplandica 1709 är nog den mest kända karta som finns över Gamla Uppsala. Gårdarna är noggrant utritade, fjärran från de hussymboler som mötte oss i den geometriska jordeboken. Vi kan se att många av dem var uppdelade i mangård och fågård med en huslänga emellan. Manbyggnaderna och en del av bodarna hade torvtak medan fågårdshusen hade

Fågelvy över Gamla Uppsala by, publicerad i Monumenta Upplandica 1709. Kopparsticket är utfört av Truls Arvidsson samma år.

halmtak. Till varje gård hörde inhägnade täppor och kålgårdar och på en del håll fanns humlegårdar som förmodligen brukades gemensamt av flera grannar. Kan vi lita på kartan? Man blir lite betänksam när man läser vad Peringskjöld skriver om Gamla Uppsala by i sin Monumenta: "Thenna By eller gamla Stad hafwer warit the första inbyggiareds boningsställe och är then Atlantiske hufwudstaden hwilken Plato beskrifwer liggia på ett mycket slätt och plant land som omgiordas med berg ifrån hafwet." Det mesta tyder ändå på att kartbilden är tillförlitlig. Gårdarna ligger inom de tomter som finns angivna på en tomtkarta från 1701, och det går att känna igen gårdsformer och manbyggnaders lägen på laga skifteskartan 150 år senare. Det syns ingen skog på bilden. Det är inte ett förbiseende av tecknaren. Byn saknade helt skog. För att täcka behovet av ved, gårdsel och timmer fick man i slutet av 1600-talet tillåtelse av tinget att nyttja de skogar som fanns på Bälinge, Norunda och Ulleråkers häradsallmänningar. 2 mil fick man bege sig!

Bönderna i Storbyn och på Kungsgårdarna var kronolandbor. De ägde inte sina gårdar utan betalade ränta till kronan för att få bruka hemmanen. Ibland kunde räntan vara anslagen till speciella ändamål. I Storbyn fanns i början av 1700-talet ett hospitalshemman och två augmenthemman, ett till rusthållet i Mälby och ett till rusthållet i Forkarby.⁷ För bönderna gjorde det ingen större

skillnad vart räntan gick. Lite senare på 1700-talet skedde en dramatisk förändring av ägandet i Storbyn. Anders Gabriele Duhre⁸ från Uppsala skatteköpte under 1720-talet hela fem av Storbyns gårdar.⁹ De köpta gårdarna låg samlade centralt i byn. Tänkte Duhre bilda ett gods i Gamla Uppsala eller hade han andra planer? Det vet vi inte, men bönderna fick fortsätta att bruka sina gårdar under den nya ägaren på gammalt sätt, även om räntan nu fick betalas till en borgare i Uppsala i stället för till kronan.

Livet kunde vara hårt i byn. Bönderna svalt inte och hade det inte särskilt knäppt, men spädbarnsdödligheten var hög och många av barnen som föddes i Storbyn dog under sitt första levnadsår. Det bodde inte särskilt många människor i byn. Det vanliga var att hushållet bestod av bonden och hans fru med ett eller två barn, en piga och en dräng. När bonden kom till åren var det vanligt att en måg eller svärdotter flyttade in för att så småningom ta över gårdsdriften och sätta det gamla bondeparet på undantag. På några av gårdarna bodde fattiga inhyses och "gåssar" som hjälpte till på gården med enklare sysslor. Den största gården i byn var prästgården, kyrkoherdens boställe. Prästgården hade en kringbyggd mangård och en bit därifrån en kringbyggd fågård med en mycket stor loge. Socknens kyrkoherde, Johan Esberg var teologie professor vid Uppsala universitet och hade prästgården som prebende. Det in-

Den gamla arrendatorsbostaden till prästgården.

nebar att avkastningen från prästgården var en del av professors lönen. Hans husfolk var skrivna i Uppsala och han överlät de flesta gudstjänster åt sin hjälppräst, kaplanen. Anders Högbohm tillträdde

sitt ämbete som kaplan 1710. Det fanns ett kaplansboställe inne i Storbyn och där flyttade han in tillsammans med sin hustru Ingeborg, drängarna Erik och Per, pigan Karin och gossen Johan. Av kopp-

parsticket kan man se att kaplansgården var en ganska redig gård, med stor, kringbyggd mangård och fägård med en anseelig loge med lider. Norr om manbyggnaden fanns en humlegård och på gårdsplanen mot grannen Erik Anderssons gård fanns en brunn med flöjel. Brunnen är utritad på samma plats som dagens brunn bakom församlingshemmet. Vid en visitation 1714 konstaterades att "Comminister bor fint på sitt boställe, hwilket ligger uti byn, och är wäl häfdat". Annat var det i slutet på 1600-talet när kaplanen var husvill och fick hålla tillgodo med dåligt gödslade och avlägset belägna åkrar.¹⁰ Sockenmännen skrev till domkapitlet och klagade på den dåliga behandlingen av sin komminister, och det gav kanske resultat.

Två av Kungsgårdarna längst uppe i norr hade avhysts på 1620-talet och de två återstående gårdarna var som vi sett öde och helt förfallna 1640. År 1648 blev Kungsgårdarna säteri¹¹, för att återföras till kronan i slutet av seklet. En omfattande byggnadsverksamhet tycks ha skett under säteritiden. Den norra gården på kopparsticket är ståndsmässigt byggd, med en mycket stor mangård söder om vägen och en separat fägård norr om vägen. Det verkar troligt att denna gård var byggd som säteriets huvudgård. Även den södra gården är förhållandevis stor med skild man- och fägård.

Norr om den norra Kungsgårdens fägård fanns en humlegård som åtminstone

senare på 1700-talet brukades gemensamt av grannarna.¹² Humlegården och den norra gårdens fägård låg där dagens Kungsgården ligger. På den lilla gården 12 längst norr i Storbyn, med en gårdsplan för både man- och fägård, bodde den gamla bonden Mattias Olofsson med hustrun Anna.¹³ På gården bodde också mågen Lars Matthesson med sin Kristina och en gosse vid namn Pehr. 1709 var det nog Lars och Kristina som drev jordbruket medan Mattias och Anna satt på fördel. Kristina hade nyligen fött en son som döptes till Erik. Erik överlevde inte spädbarnsåren utan dog samma år som han föddes. Lars var av segare virke än sin stackars son. Han var 50 år gammal detta år och skulle leva i ytterligare 51 år. 1763 dog han, bräcklig av ålderdom 101 år gammal.¹⁴

På den plats där gården låg finns idag en liten väg till ett torp, nedanför Odinsborg direkt öster om Ärnävägen. På Storby backe på den östra utkanten av bytomten bodde soldater och backstugusittare i små stugor, som också finns utritade på fågelvyn. I en av stugorna huserade gamla mor Marina med sin son Oluff som var soldat, i en annan bodde ryttaren Nyman och i en tredje sörjde den unga Maria sin moder Anna, änkan efter soldaten Thomas Krus som gick bort detta år, 68 år gammal.¹⁵ Storby backe bör ha legat på tomterna norr om Ottars väg.

Tiggare gick omkring bland gårdarna och försökte få till livets nödtrft. Den 25

maj 1709 fick Erik Staffanssons gård längst söder i byn besök. Erik tog emot en tiggerska i bedrövligt skick. Hennes liv gick inte att rädda. I död- och begravningsboken konstateras att "En främmande hustru som gick och tigde blef död hos Erik Staffesson i Storbyn". Man fick aldrig reda på hennes namn och varifrån hon kom. På den trekant mellan Vattholmavägen, Sivs väg och Disavägen som Storgården ligger på idag låg tre gårdar. Johan Anderssons gård tillhörde de största i byn. Manbyggnaden var försedd med skorsten både i anderstugan och i köket, en lyx som var ovanlig vid den här tiden. Inne på mangården hade man grävt en brunn och genom ett portluder kom man in på fägården. Här bodde Johan, som var 41 år gammal, med sin hustru Sara och sonen Anders. Svärmor Sara bodde här också, liksom pigan Malin. En inhyses fick också plats på den stora gården, Thomas Mattson från Malby med sin hustru Brita.

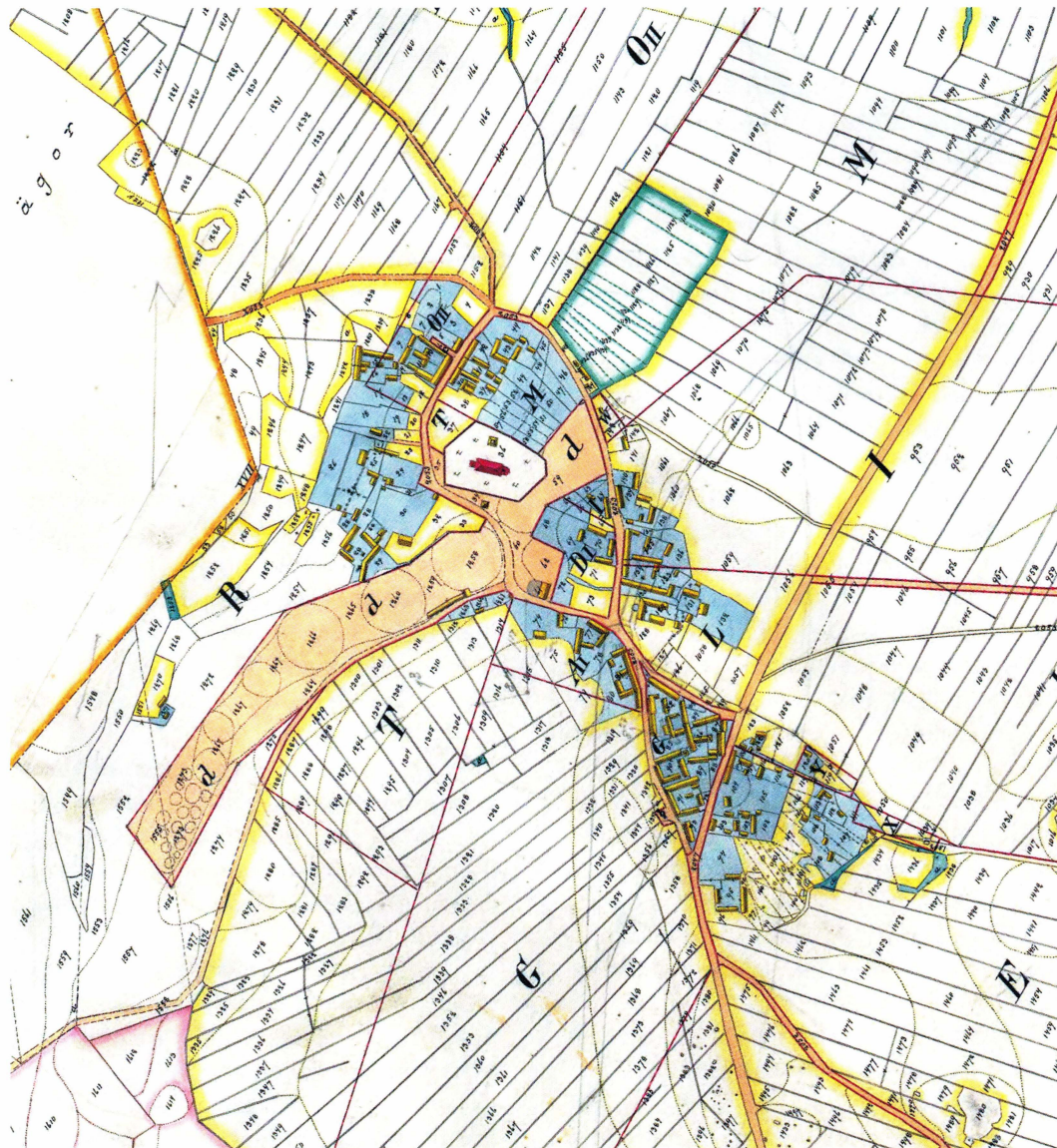
Många göromål kunde med fördel utföras tillsammans. Ibland kunde de tillhöra det lite ljusskygga slaget. 1708 gav sig byamännen i Storbyn, Kungsgårdarna och Backegården iväg till Löten och skar grästorv.¹⁶ Torven lastades på vagnar och kördes in till staden där den såldes till taktäckning. Hade man varit skattebönder hade det kanske kunnat gå för sig, men kronolandbor fick inte föra torv från hemmanet och sälja det.

1856 – bebyggelsemyller inom de gamla gränserna

1856 påbörjades laga skifte av Storbyn, Backgården, Lötgården och Kungsgården. I samband med det upprättades en detaljerad karta över alla ägor och bebyggelsen på gårdstomterna. Vid en första anblick kan det se ut som om det var ett oregelbundet myller av byggnader i byn, men efter ett tag framträder Peringskjölds gårdar, en efter en. Men en gård saknas: den som betecknas med nr 8 på fågelperspektivet 1709 hade brutits ut ur byn för att bilda Tunaberg, med en herrgårdsliknande anläggning vid Valsängen ner mot stranden av Fyrisån. De tomma täpporna och gårdstomterna fanns kvar i byn som luckor. Annars hade en del av gårdarna kluvits till flera bruk och bebyggelsen fyllde ut hela de gamla gårdstomterna.

I laga skifteshandlingarna ingår beskrivningar och värderingar av samtliga byggnader och tomter i Gamla Uppsala by. Med hjälp av dem kan man få en ingående kunskap om det lokala byggnadsskicket.¹⁷

Ungefär en tredjedel av byggnaderna var rödfärgade. Överraskande nog låg de timrade fähusen i topp när det gäller rödfärgning, tätt följt av manbyggnaderna och logarna. En del av gårdarna hade inte ett enda rödfärgat hus. Vid laga skiftet bestämde att sex av gårdarna skulle flytta ut medan åtta fick kvarbo. Nästan alla

Utsnitt av laga skifteskarta över Gamla Uppsala by, upprättad 1856 av Henning Taube och kopierad av lantmäterikontoret 1912.

”grågårdarna”, vilka i allmänhet var lågt värderade, flyttades ut.

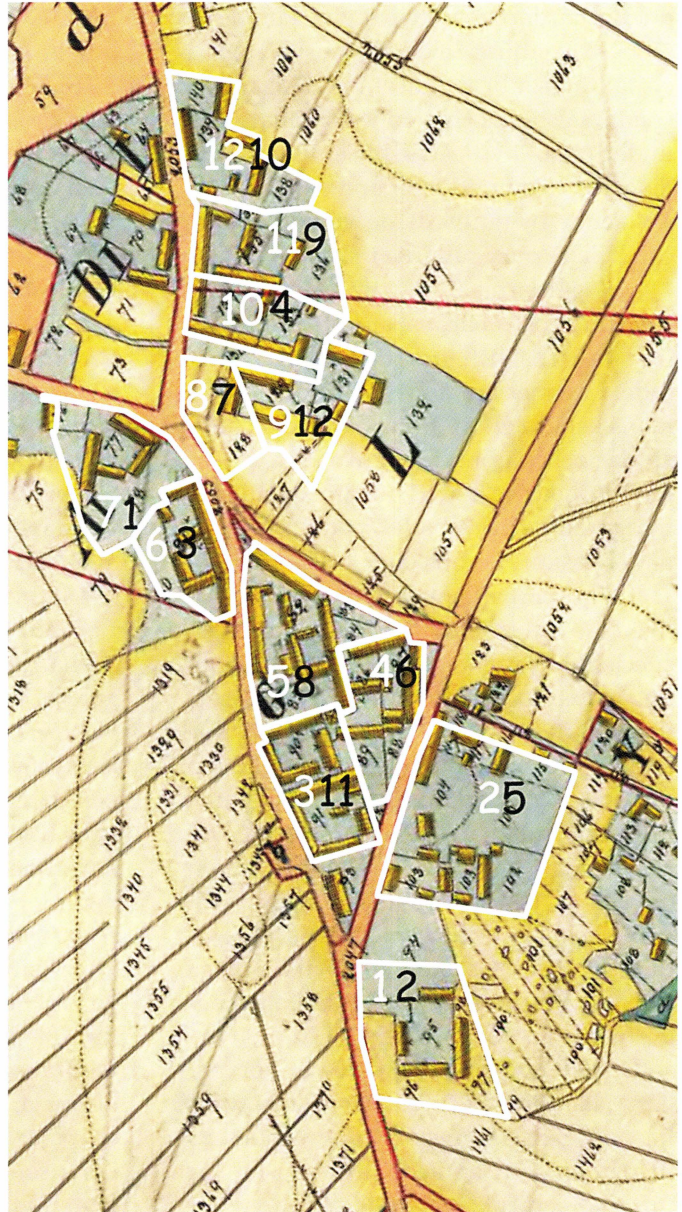
De största byggnaderna var logarna. Av praktiska skäl placerades oftast logarna längs med bygatan eller en tomtgata dit det var lätt att transportera skörden från åkrarna med häst och vagn. Logarna var halmtäckta. Nästan alla var parlogar med en s.k. kista med tröskgolv och två lador eller ”golv”. På några få gårdar fanns tröskverk som ställdes upp i en av ladorna på ett ditsatt plankgolv. Förmodligen användes kistan fortfarande för slagtröskning; den omfattande taktäckningen med halm krävde obruten långhalm som man inte fick i tröskverken. I några fall var logen försedd med vandringsar, vandringshus och ”ladvärkor”. Den tröskade säden förvarades i mangårdens bodar. Gårdarna hade kombinerade visthus- och sädesbodar där säden förvarades i spannmålsålar på loftet. Bodarna hade loft och var ofta sammanbyggda till längor med portlider. På varje loft stod två till fyra lårar, beroende på hur många sorters säd man odlade och hur stora skördarna var. Den vanligaste taktäckningen var halm på raft eller bräder, men en hel del av bodarna hade tegeltak och en hade torvtak.

Manbyggnaderna var oftast parstugor, med förstuga i mitten, kök med bakugn och öppen härd på ena sidan av förstugan och en anderstuga på den andra sidan, eller framkammarsstugor, som dessutom hade en tillbyggd kammare på

ena gaveln. Dessa hustyper hade varit dominerande åtminstone sedan början av 1700-talet. Tre manbyggnader hade femdelad plan, med en central murstock kring vilken de olika rummen grupperade sig. Det är en hustyp som har satts i samband med en modernisering av boendet och en strävan efter ett mer borgerligt hem med separata kök och sovkammare och en ganska stor, uppvärmd sal. Det fanns också praktiska fördelar genom den goda värmeekonomin som man kunde få med den centrala murstocken och minimerad ytterväggsyta. Praktiskt taget alla manbyggnader var väl försedda med kakelugnar, upp till fem stycken kunde finnas i de största husen. Husen med femdelad plan var alla i gott skick och de hade alla tegeltak, en modernitet som precis hade slagit igenom på Storbysnys mangårdar men som var mycket ovanlig på övriga byggnader. Detta ger en fingerisning om att byggnaderna inte var så gamla. Förutom tegel förekom mest torvtak på manbyggnaderna. Manbyggnaderna var utrustade med bakugn och öppen spis. Köken hade oftast lerklinade väggar.

På hälften av gårdarna hade man förutom manbyggnaden ytterligare ett mindre bostadshus, fullt utrustade med bakugnar och kakelugn. Hälften av dem var enkelstugor och en av dem var kombinerad med ett bryggshus. Dessa byggnader bör ha fungerat som undantagsstugor. Speciella bryggshus fanns på en hel

Utsnitt av laga skifteskartan med gårdstomterna från storskifteskartan 1792 markerade. Den vita numreringen hänvisar till beteckningarna på fågelvöyn från 1709. Den svarta numreringen anger hemmansnumren.

del av gårdarna. I ett par fall kombinerades brygghuset med visthusbod och i ett fall ingick brygghuset i en långa med spannmålsbod och vedbod. Källare låg under något av bostadshusen, men kunde också ligga under en bod eller som en fristående byggnad. Både välvda källare och källare med bålvirke förekom.

Till gårdarna hörde trädgårdar med fruktträd och bärbuskar. Storleken på trädgårdarna och hur de sköttes varierade. I de mer omfångsrika trädgårdarna fanns kanske ett trettiotal bärbuskar, 5–10 äpple- och päronträd samt några plommon- och körsbärsträd, medan de mindre trädgårdarna bara hade "vilda träd" och några enstaka bärbuskar.

I fähusen hade man förutom kor vanligen får och svin. Ofta inrättade man en speciell fähusdel med båsa i ena ändan av byggnaden och en fårkätte i hela husets bredd i den andra. Fähusdelen och fårkätten förbands med en lana med en svinstia. Byggnaderna hade foderskulle men var ändå ganska låga. Några av fähusen var kombinerade med stall till en gemensam långa för får, hästar, grisar och kor. I medeltal fanns nio kobåsa på gårdarna. Fähusen rymde alltså lika många nötkreatur som man enligt boskapslängderna hade på 1600-talet! I mitten av 1800-talet fanns i genomsnitt 8 kor per gård i häradet så Gamla Uppsala by tycks ha varit ganska typisk i det avseendet. Så många som en tredjedel av fähusen var utförda i lerbruk, en teknik som myndig-

heterna hade propagerat för av virkesbesparande skäl.

Stallbyggnaderna var liksom fähusen ganska låga, halmtäckta byggnader med foderskulle. Oftast var de sammanbyggda med portluder och i de flesta fall fanns det speciella foderrum. Det fanns många hästar, i genomsnitt var det fem spiltor i varje stall. Även stallen rymde alltså det antal djur man hade haft på 1600-talet. I genomsnitt fanns det just 5 hästar per gård i häradet. Hö-, agn- och foderbodarna förekom också, liksom halmluder, men dessa var inte vanliga. En av höbodarna i Storbyn var utförd i lerbruksteknik, ett udda material för höförvaring. På många av gårdarna fanns speciella svinhus med 3–4 stior. Svinhusen var små och låga.

Ända sedan medeltiden hade gårdarna i Storbyn, Kungsgården och Backegården brukats av andra än ägarna. Det var Kyrkan och kronan – och från första hälften av 1700-talet även ståndspersoner och borgare – som hade låtit landbönder, boställsinnehavare och arrendatorer bruka jorden och själva tagit emot räntor, avrader och arrenden. Vid tiden för laga skifte var det bara en av bönderna som ägde sin gård: förre nämndemannen gamle Eric Ersson. Bondehushållen var ungefär lika stora som i början av 1700-talet: man, hustru och två barn var det normala, kompletterat med en dräng och en piga. Det var bara ett fåtal av familjerna som kom från Gamla Uppsala. De kom flyttande från grannsocknarna, stan-

Strax nedanför Odinsborg ligger Mjödstugan, en av få miljöer från den gamla bondbyn som finns kvar idag. Dagens två byggnader är från 1800-talets början. Foto Per Lundgren 2011.

nade kanske i tio år och flyttade sedan vidare, ofta med sina drängar och pigor i släptåg. På några gårdar fanns inhyses, ibland hela familjer med mor, far och barn. De två kyrkliga boställena, prästgården och kaplansgården, drevs med en speciell arrendeform som kallas hälftenbruk. Det innebar att bonden, "hälftenbrukaren", fick hälften av gårdens avkastning medan den hälft som tillföll

jordägaren utgjorde arrendet. I en utpräglad spannmålsbygd som här kunde kontraktet vara utformat som att hälftenbrukaren fick behålla hälften av spannmålen men all hö, halm och jordfrukter.

Byn bestod inte bara av bönder, drängar och pigor. Det fanns nästan lika många människor som inte rymdes inom bondehushållen men som var nödvändiga för byns funktion. Det fanns socken-

*Den gamla komministergården. Manbyggnaden revs för att ge plats åt ett församlingshem.
Foto Elisabeth Wannberg 1978*

skräddare och skomakare med lärlingar, orgeltrampare, skördetröskbyggare, arbetskarlar och indelta soldater. Byn höll sig också med en egen bysmed. På kartan kan man se den enkla backstugubebyggelsen som inrymde många av byns människor. Merparten av stugorna fanns kring det område som tidigare hade kallats Storby backe, på bytomtens sydöstra utkant. I husförhörslängderna används

benämningarna Storby hage och Storby park.

Vi kan välja ut en av gårdarna att titta lite närmare på. På gård nr 6 hade nyligen den 29-årige bonden Pehr Jansson från Rasbo flyttat in med sin unga hustru Clara Margreta Pehrsson från Alunda. De hade precis mist sin förstfödde, sonen Pehr Adolph som dog strax efter födseln. Drängarna Eric från Rasbo och Pehr från

Alunda, båda i dryga 20-årsåldern, hjälpte till med jordbruket tillsammans med den 19-åriga pigan Maja Stina från Björklinge. Det var en hyfsat stor och välhållen gård man hade flyttat in i. I den kanske lite ålderstigna men rymliga manbyggnaden, som ändå var i någorlunda gott skick, fanns plats för alla i hushållet. Taket hade nyligen lagts om med lysande rött tegel, på ett underlag av bräder med botten och lock. Kanske hade det gamla torvtaket lastats på en kärra och körts ut till ången som gödning, det gällde att ta tillvara på det man kunde. De gamla grå timmerväggarna hade rödfärgats, en vana som i senare tid spritt sig mer och mer i Storbyn. På Janssons gård nöjde man sig med att rödfärga själva manbyggnaden, de andra husen fick fortsätta stå gråa och väderbitna. När man trädde in genom pardörrarna till förstugan hade man en dörr till vänster och en till höger. Bakom den ena dörren låg anderstugan med en kakelugn och genom den andra kom man in till stugan med bakugn och öppen härd i bortre hörnet. Från stugan ledde en dörr vidare till en kammare med en liten spis. Rummen var ganska ljusa med många fönster, om än små, och väggarna var lerklinade så det var dragligt dragfritt. Nymodigheter som midtelbandslister, tapeter och bemålningar fanns hos många av grannarna men inte hos Janssons. Taken var isolerade så det gick bra att hålla värmen. På mangården fanns också ett brygghus, som en flygel

till manbyggnaden. På brygghuset fanns ett halmtak som man hade täckt med torv. Så gjorde man ibland för att minska brandfaran på mangården. Ett halmtak var eldfångt, men om man hade dålig tillgång på näver kunde halmen tjäna som ett tätskikt under torven. Annars hade man slarvat lite med detta på Janssons gård. På mangården stod bodar med icke övertäckta halmtak, något som faktiskt var förbjudet för kronogårdar enligt husesynsförordningen, men som man kom undan med eftersom gården tidigare hade skatteköpts och inte längre var föremål för statens ömma omsorg. Mellan mangården och fägården stod ett stall med skulle och sex spiltor. På fägården fanns ett fähus indelat i åtta bås, lana och fårhus. Det fanns ingen skulle över själva fähusdelen, men över lanan och fårhuset fanns en skulle på gårdselbotten. Det fanns också ett separat svinhus med tre stior som var försett med ett portluder. Med långsidan mot bygatan fanns en stor parloge med två lador och en kista. På baksidan av gården, mellan den inhägnade man- och fägården och det stora åkergårdet, fanns den rymliga trädgården med tio äppelträd, tre päronträd, några plummon och körsbärsträd, en oxel och omkring 30 bärbuskar. Pehr och Clara stannade inte så länge på gården. Vid laga skiftet bestämdes att gården, som inte var så högt värderad jämfört med många av de andra gårdarna, skulle flyttas och det kan knappast ha funnits

Ännu på 1940-talet låg klockarbostället kvar på sin plats alldeles vid foten av den nordligaste kungshögen. Det ägdes av socknen och betraktades inte som en del av Storbyn. Till bostället hörde en liten mangårdstomt med täppa och åkrar intill högarna och kyrkan.

någon anledning att stanna kvar som arr-
 rendator under den turbulens detta inne-
 bar. Flytten överlät man med varm hand
 åt Mats Janssons omyndiga barn, som
 ägde gården. 1858 flyttade Pehr och Clara
 till en annan gård i Storbyn, Hospitals-
 hemmanet nr 11 (nr 3 på Peringskjölds
 karta). Drängarna och pigan följde inte
 med husbondefolket utan valde andra ar-
 betspatser. 1856 hade Clara fött ytterli-

gare ett barn, en dotter Margreta Kristina
 som överlevde spädbarnsåren. Sonen
 Pehr August, som föddes 1859, dog innan
 han hunnit bli två månader gammal. 1870
 bodde man fortfarande kvar på gården
 och hade hunnit få en dotter och tre sö-
 ner. Pehr dog 1874, endast 47 år gammal.

Janssons gård låg där det nu är ban-
 vall, direkt söder om järnvägsövergången
 och med bod- och logelänga mot Sivs

väg. Tomten sträckte sig söderut ända till den nuvarande banvaktartomten. Hospitalshemmanet, som de sedan flyttade till, låg direkt öster om Disavägen rakt nedanför Mjödstugan.

Avslutning

Genom kartorna och de andra källorna har vi fått små titthål in i Gamla Uppsala by. Under arbetets gång har 1600-, 1700- och 1800-talets Gamla Uppsala börjat bli levande för oss, och vi har ständigt lockats vidare av källorna som frestar med nya kunskaper och utmanar våra förutfattade meningar. Det är omöjligt att inte gripas av en så förbryllande och spännande plats. Genom de olika källorna framträder människorna i byn med sina namn och ibland med fragment av sina levnadshistorier. Fantasin fyller lätt ut det som fattas och när vi kan placera in dem på en speciell gård, i ett speciellt hus som vi vet hur det såg ut, då känns det som om vi lyckats komma dem lite närmare. Storbyn är nästan helt försvunnen idag, men står man vid skolan och tittar bort mot kyrkkullen kan man frammana bilden av den gamla landbobyen, med sitt myller av byggnader på den flacka marken nedanför kyrkan, med råmande kor, gnäggande hästar, vagnar som gnisslar förbi på den leriga bygatan, barnskrik, svordomar och sång. Väderbitna, grå timmerväggar under luggslitna halmtak

är allt vi ser av bebyggelsen när vi vandrar längs med bygatorna. Bakom logarnas slutna väggar, på fågårdar och mangårdar i Gamla Uppsala by, har människor fötts, levat och dött, med gården, jordbruksmarken och kyrkan i centrum.

Källorna

Tryckta källor

Almquist, J.A. 1931 *Frälsegodsen i Sverige under Storhetstiden. Stockholms och Uppsala län.*

Band 2. Säterier. Stockholm.

Det medeltida Sverige 1984/ [utg. genom Kommittén för Det medeltida Sverige]. 1, Uppland. 2, Tiundaland : Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad / Dahlbäck, Ferm, Rahmqvist.

Rahmqvist, S. 1986. *Gamla Uppsala by.*

Upplands största. Ingår i Uppsala stads historia VII, Från Östra Aros till Uppsala: en samling uppsatser kring det medeltida Uppsala, Uppsala.

Rikets ekonomiska kartverk, Stockholm 1866
Peringskiöld, Johan: Monumenta Uplandica, Stockholm 1710

Lantmäteristyrelsens arkiv

Arealavmätning 1640, akt B22-28:a5:78-79

Avmätning av Galgvreten 1730, akt B22-28:1

Ägodelning 1730, akt A23:65-66

Gårdsgårdsdelning 1772, akt B22-28:3

Storskifte av Löten 1772, akt B22-28:2

Storskifte av Walsängen 1786, akt B22-28:5

Storskifte 1792, akt B22-28:7

Åkerdelning 1796, akt B22-16:1

Laga skifte 1856, akt B22-28:13

Lantmäterimyndighetens arkiv

Arealavmätning 1641, akt 03-gam-9

Arealavmätning 1701, akt 03-gam-17

Laga skifte 1858, akt 03-gam-145

Gamla Uppsala kyrkoarkiv

AI:1 (1708 – 1731) Husförhörslängder

AI:17 – AI: 21 (1851 – 1871)

Husförhörslängder

G:1 (1684 – 1684). Församlingsbok

C:2 (1709 – 1752). Död- och begravningsbok

Landskapshandlingar

Upplands handlingar 1622, volym 1622:2

Mantalslängder

1642 – 1820 Uppsala län, ref

RA/55203.02/1-87 (1642 – 1820)

Boskapslängd

1622, ref RA/5119/1/2

Jordeböcker

Uppsala län, ref RA/55201.01,

55201.03/125

Uppsala Domkapitel I.

Handlingar ordnade efter pastorat.

Volym 1641–1800, Gamla Uppsala

Noter

- 1 Se t.ex. Det Medeltida Sverige. Uppgifter om fyra Kungsgårdar finns också i boskapslängden för 1622.
- 2 Rahmqvist 1986
- 3 Almquist 1931
- 4 1640-års jordebokskarta upprättades i två exemplar. Ett s.k. koncept (skiss) och en renovation (renritning).
- 5 Innebörden av "foras av hemmanet" är oklar, men en tolkning är att Kronan såg till att markerna ändå brukades, trots att ingen bodde på gården, och att säden och höet fördes till en annan gård för tröskning etc.
- 6 Koncept till geometrisk jordebok för Hemringe by
- 7 Arealavmätning (tomtkarta) 1701
- 8 Duhre var en känd och framstående matematiker som levde i början av 1700-talet. Han var bland annat engagerad i försöksverksamhet med skolor för effektivare jordbruk på Ultuna kungsladugård.
- 9 Ägodelning av Galgvreten 1743
- 10 Uppsala Domkapitel, handlingar ordnade pastoratsvis
- 11 Almquist 1931. Almquist anger att Vilhelm Nisbeth "byggde säteriet". Nisbeth övertog egendomen från sin far 1660.
- 12 Lantmäterihandling för skifte av prästgårds-, Backegårds- och Kungsgårdsmark. Se åkerdelning 1796
- 13 Det framgår inte av mantalslängderna, jordeböckerna eller kyrkoböckerna från början av 1700-talet vilka gårdar som män-

niskorna bodde på. I senare tid har beteckningarna på gårdarna varierat. För att placera ut människor på respektive gård i Storbyn har beteckningar, jordnaturer, kyrkoböcker och uppgifter om innehavare från olika lantmäterihandlingar använts för att spåra innehavare bakåt från laga skiftet 1856 till slutet av 1600-talet.

- ¹⁴ Gamla Uppsala kyrkoarkiv. Dödbok.
- ¹⁵ Gamla Uppsala kyrkoarkiv. Husförhörslängd.
- ¹⁶ Se storskifte av Löten 1772
- ¹⁷ Materialet innefattar 23 gårdar och närmare 300 byggnader. Mängden data är så stort att en statistisk bearbetning har kunnat göras. Antalet byggnader och gårdar är också så stor att det är meningsfullt att prata om ett byggnadsskick. Hustyper framgår inte explicit i handlingarna, men har analyserats fram utgående från måttuppgifter och rumsbeskrivningar.

Marja Erikson är kulturgeograf och chef för
Upplandsmuseets kulturmiljöavdelning.

Per Lundgren är byggnadsantikvarie vid
Upplandsmuseets kulturmiljöavdelning.